

KAMUSI YA KISWAHILI SANIFU (2004) CHANGAMOTO NA NAMNA YA KUKABILIANA NAZO

Mussa Mohamed Hans

Ikisiri

Kamusi ni nyenzo muhimu sana katika kujifunza lugha yoyote ile. Huwasaidia watu wanaojifunza lugha na watumia lugha kupata taarifa mbalimbali kutegemeana na mawanda ya kamusi yenyewe. Taarifa zinazoweza kupatikana katika kamusi ni pamoja na fasili za maneno, kategoria, etimolojia, matamshi n.k. Ni kawaida watu wakiwa wanabishana kuhusu maana ya neno fulani, kuhitimisha mjadala wao kwa kurejea kwenye kamusi. Hivyo, wakati mwingine kamusi huchukuliwa kuwa ndiyo msuluhishi wa baadhi ya migogoro inayohusu dhana mbalimbali. Katika lugha ya Kiswahili, Kamusi ya Kiswahili Sanifu huchukuliwa kuwa ni mwongozo kwa matumizi sahihi ya lugha ya Kiswahili. Kutokana na umuhimu wa Kamusi ya Kiswahili Sanifu, mwandishi wa makala haya ameamaua kutumia tajriba aliyoipata wakati wa zoezi la udurusu wa toleo la pili la Kamusi ya Kiswahili Sanifu ya mwaka 2004 ili kujadili changamoto mbalimbali zinazoweza kuwakabili watumiaji wa kamusi hii na Kiswahili sanifu kwa ujumla. Makala pia yanatoa mapendekezo ya nini kifanyike ili kukabiliana na changamoto hizi. Makala yamegawanywa katika sehemu tatu. Sehemu ya kwanza inafanua changamoto zinazoweza kuwakabili watumiaji wa Kamusi ya Kiswahili Sanifu. Sehemu ya pili inatoa mapendekezo ya nini kifanyike ili kukabiliana na changamoto zilizojadiliwa katika sehemu ya kwanza na sehemu ya tatu ni hitimisho.

1.0 Changamoto zinazojitokeza

Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2004) ni mionganoni mwa kazi zilizofanywa na weledi na magalachwa wa lugha ya Kiswahili na hivyo kuwa na manufaa makubwa kwa watumiaji wake. Kwa kiasi kikubwa vitomeo na maelezo yaliyotolewa katika kamusi hii vinawafaa watu waliobobeaa na hata walio na uwelewa haba wa lugha hii. Hata hivyo, hakuna chema kisicho na ila. Katika sehemu hii tutajadili kwa kina baadhi ya changamoto zinazoweza kuwakabili watumiaji wa kamusi hii, hasa tukizingatia kuwa hadi sasa ndiyo kamusi inayotegemewa kutoa mwongozo kuhusu matumizi sanifu ya lugha ya Kiswahili.

1.1 Usanifu na Urasmi wa Maneno

Kwa mujibu wa kamusi ya Kiswahili Sanifu (kamusi inayohakikiwa hapa) lugha sanifu ni lugha yenyeye kufuata taratibu au kanuni zilizokubaliwa. Msanjila na wenzie (2009:126) kwa upande wao wanaeleza kuwa lugha sanifu ni lugha ambayo imekubaliwa na serikali kutumika katika shughuli rasmi. Lugha rasmi inafanuliwa pia kuwa ni lugha inayofuata kanuni zinazokubalika (TUKI 2004:347). Hivyo basi, kamusi ya Kiswahili sanifu inatarajiwa kufuata kanuni na taratibu zilizokubaliwa. Suala la kuijiliza hapa ni juu ya huku kukubaliwa: je, kanuni na taratibu hizi zinakubaliwa na nani, wakati gani na kwa vigezo gani?

Kuanzia mwanzoni mwa mwaka 1930, palikuwa na Kamati ya Lugha ya Afrika Mashariki. Kamati hii ilipewa jukumu la kusanifisha Kiswahili kilichokuwa kinatumika katika shughuli rasmi katika ukanda wa Afrika Mashariki, pamoja na kusimamia maendeleo ya lugha ya Kiswahili. Mwanzoni, kamati ilikuwa na wajumbe 16: wajumbe 4 kutoka kila nchi, yaani, Tanganyika, Kenya, Uganda na Zanzibar. Kamati pia ilikuwa na katibu wake, na hivyo kufanya idadi ya wajumbe wa Kamati kuwa 17 (taz. Whiteley, 1969:V. Chiragdin na Mnyampala, 1977:58-70; Massamba, 1989:61, 2005:29; Mkude, 2005:2).

Mwaka 1964 Kamati ya Lugha ilibadilisha jina na kuwa Chuo cha Uchunguzi wa Lugha ya Kiswahili na baadaye mwaka 1970 ilibadilisha jina tena na kuwa Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI) chini ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Kutokana na Muundo mpya wa Chuo Kikuu cha Dar es Salaamu, mwaka 2009 TUKI iliungana na iliyokuwa Idara ya Kiswahili na kuunda Taasisi ya Taaluma za Kiswahili (TATAKI). Ikumbukwe kuwa kubadilika kwa jina kwa Kamati hii kuliendana pia na kubadilika kwa majukumu na wakati mwingine hata mawanda ya Kamati. Mathalani mara baada ya Kamati kubadilisha jina na kuwa Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, majukumu ya Kamati yalibadilika na wakati huo pia hakukuwa na ushirikishwaji wa wajumbe kutoka nchi nyingine za Afrika Mashariki. Hivyo ule muafaka uliokuwa ukifikiwa kwa pamoja na wajumbe wote wa Afrika Mashariki katika uteuzi na usanifishaji wa msamiati na sarufi ukaanza kutetereka. Hapa kila nchi ikawa na utaratibu wake katika kukuza na kuendeleza lugha ya Kiswahili. Nchini Tanzania liliundwa Baraza la Kiswahili la Taifa (BAKITA) kwa sheria ya Bunge ya mwaka 1967. Baraza hili lilipewa jukumu la kusimamia na kuhakiki shughuli zote za ukuzaji, uendelezaji, usanifishaji na usambazaji wa lugha ya Kiswahili nchini Tanzania.¹

Kutokana na kutetereka kwa shughuli za kamati na kwa kuzingatia kasi ya ongezeko la matumizi ya Kiswahili barani Afrika na duniani kwa ujumla, juhudzi za makusudi zikachukuliwa. Mionganoni mwa juhudi hizo ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili kutoa kamusi ya Kiswahili sanifu ili iwe mwongozo wa matumizi bora ya Kiswahili sanifu, si kwa nchi ya Tanzania tu, bali ulimwenguni kote. Nchini Kenya, kwa mfano, kamusi hii ina soko kubwa kuliko ilivyo katika nchi ya Tanzania ambapo ndipo walipotoka wataalamu walioandaa kamusi². Changamoto kubwa inayoonekana hapa ni juu ya baadhi ya maneno

¹ Ikumbukwe kuwa jukumu la usanifishaji wa Kiswahili hapo awali lilikuwa likifanywa na Kamati ya lugha (Kiswahili) ya Afrika Mashariki na baadaye Chuo cha Uchunguzi wa Lugha.

² Taarifa hii inatokana na mawasiliano binafsi yaliyofanywa na mwandishi wa makala haya na mhariri wa kampuni ya OXFORD ambao ndio wachapishaji na wenye dhamana ya kusimamia mauzo ya kamusi hii.

yaliyoingizwa katika kamusi hii na kuwekewa taarifa kwenye mabano kuwa yanatoka Kenya au si rasmi.

Kuhusu taarifa zinazohusu maneno yenye asili ya Kenya, tunaweza kujiuliza maswali kadhaa: je, maneno haya hayatumiki nje ya nchi ya Kenya? Je, maneno mengine ambayo hayajapewa taarifa kwenye mabano kuwa ni ya Kenya hayatumiki Kenya? Je, hakuna maneno ambayo yanatumiwa Tanzania tu? Kama yapo mbona nayo hayabainishwi? Vipi kuhusu maneno yanayotumiwa Zanzibar na nchi nyingine za Afrika Mashariki, yenyewe yanapewa nafasi gani? Ukiyachunguza kwa makini, maneno yanayosemekana kuwa ni ya Kenya, utaona kuwa hata taarifa iliyowekwa kwenye mabano (Kenya) ni uradidi tu kwani taarifa hiyo inaweza kupatikana katika fasili. Kwa mfano, ukitazama neno *shifta*, lenye maana ya *jambazi wa kuvizia, agh. Kaskazini Mashariki mwa Kenya, mpakani na Somalia*, utaona kwamba kwa kuwa fasili inaeleza kuwa jambazi huyu mara nyingi anapatikana kaskazini mwa Kenya, kuna sababu gani ya kuweka neno Kenya kwenye mabano yaani, “*shifta (Kenya).....*”.

Kuhusu maneno ambayo si rasmi, kamusi ya Kiswahili Sanifu inakabiliwa na changamoto ya namna ya kuyashughulikia. Kwa kuwa hii ni kamusi ya Kiswahili sanifu, kuna umuhimu wa kuuangalia utaratibu huu kwa makini sana. Hapa pia tunaweza kujiuliza maswali kadhaa: Je, kama maneno si rasmi, kwa nini yasisubiri hadi yarasmishwe ndipo yapate kuingizwa? Je, kuna utaratibu gani wa kuyarasmisha maneno haya? Miongoni mwa maneno haya ni *bomba, dingi, bosi, biti, chimba na bonyeza*. Hii ni changamoto kubwa kwa watu wanaohusika na usanifishaji na ukuzaji wa lugha ya Kiswahili kwa ujumla. Kwa maoni ya mwandishi wa makala haya, kwa kuwa hii ni kamusi sanifu, maneno yote ambayo si sanifu yasiingizwe kama vidahizo hadi hapo yatakaposanifishwa. Maneno kama haya yanaweza kuingizwa katika ‘Kamusi Mama ya Kiswahili’.

1.2 Athari ya Lugha za Kijamii katika Kiswahili

Katika miaka ya 1970 kulikuwa na mjadala mkubwa kuhusu dhana ya Mswahili na utamaduni wake. Kuna waliomwona Mswahili kama mzaliwa wa Pwani ya Afrika Mashariki na ambaye lugha yake kuu ni Kiswahili, wengine walimwona kama mtu ye yote anayejua Kiswahili barabara na kukitumia katika mawasiliano yake ya kila siku, awe ametoka Pwani au Bara; na wengine wakawa na hoja tofauti na hizo; ilimradi kila mmoja alikuwa na msimamo wake (Massamba, 2002:262).

Kinachokusudiwa kusemwa hapa ni kuwa, kuna watu wanaojiita au kuitwa kuwa ni Waswahili ilhali wana mila na desturi zao; ziwe ni za Kimakonde, Kisukuma, Kihaya, Kimachame na zinginez o japo hutumia lugha ya Kiswahili katika mawasiliano yao ya kila siku. Watu hawa watazungumza Kiswahili kama lugha yao ya mawasiliano lakini baadhi ya mambo ya kimila hurejea katika

tamaduni zao za kijamii. Hapa ndipo unapoweza ukamkuta mtu akisema neno fulani kwetu ni tusi, kwa utamaduni wetu haturuhusiwi kufanya mambo fulani fulani, n.k. Wengine wanajiita au huitwa Waswahili kwa kuwa lugha yao ya kwanza ni Kiswahili na hawana lugha nyingine, pengine labda kama watarejelea lahaja zao ambazo pia tunaziita lahaja za Kiswahili. Chukulia, kwa mfano, mtu aliyezaliwa Unguja ambaye mama na baba yake ni wazawa wa Unguja. Mtu huyu anaweza kutofautiana kiuzoefu katika matumizi ya Kiswahili na mtu aliyezaliwa Kilimanjaro ambaye baba na mama yake ni wazawa wa Kilimanjaro, ingawa inawezekana, wanatumia Kiswahili kama ni lugha yao ya kwanza.

Ili kuweza kuwasaidia watu hawa wanaotofautiana kiuzoefu na kuwafanya waweze kuwasiliana vema kwa kutumia lugha ya Kiswahili, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili ikaona kuna umuhimu wa kuandaa kamusi ya Kiswahili sanifu ili kuweza kuwaongoza katika matumizi ya lugha ya Kiswahili. Hili pia lilitokana na kuwa Kiswahili ndiyo lugha ya mawasiliano katika shule zote za msingi nchini Tanzania. Lengo hapa lilikuwa ni kusaidia katika kutekeleza sera ya utamaduni nchini Tanzania inayoitambua lugha ya Kiswahili kuwa ndiyo lugha ya kufundishia katika shule za msingi na kuwa ndiyo lugha rasmi katika shughuli za kiserikali.

Hata hivyo, kwa kuwa watumiaji hawa wanaweza kutofautiana kiuzoefu, wanaweza kukutana na maneno ambayo maana zake zinakinzana na maana za maneno hayohayo ambayo pia yamo katika lugha zao za kijamii wanazotoka (hana ninakusudia zaidi lugha za Kibantu na lahaja za Kiswahili). Chunguza kwa mfano maneno yafuatayo na maana zake kama yanavyojitokeza katika kamusi ya Kiswahili sanifu:

1. ***tunguja*** - ngogwe, nyanyamshumaa, nyanyachungu
2. ***tungle*** - nyanya ndogondogo zenyé ukubwa kama kunanzi, hutumiwa kuwa ni mboga
3. ***ngogwe*** - tunda dogo kiasi, jeupe au kijani, refu na chungu, ambalo hutumiwa kuwa ni mboga; tunguja, nyanyamshumaa, nyanyachungu
4. ***nyanyamshumaa*** - tunda dogo kiasi, jeupe, au kijani, refu na chungu, ambalo hutumiwa kuwa ni mboga; tunguja, nyanyachungu
5. ***tura*** - tunguja mwitu
6. ***kinu*** - chombo cha mti kinachotumiwa kutwangia nafaka, kupondea au kusindikia mafuta.

7. ***mboo*** - uchi wa mwanaume
8. ***tembo*** - aina ya mnyama mkubwa wa nchi kavu, mwenye masikio makubwa na mapana, mkonga na pembe mbili mdomoni (ii) samaki aina ya changu mwenye rangi ya manjano na mstari mweusi katikati (iii) kileo kinachogemwa kutoka kwenye mnazi, mkoche, mchikichi au mvumo
9. ***mfereji*** - mchirizi mkubwa wa maji; fumbi; mtaro; kuo; handaki.

Ukichunguza kwa umakini mifano ya maneno yaliyotolewa hapo juu unaweza kubaini mambo kadhaa. Kwanza, kuna kuingiliana kimaana katika baadhi ya maneno kama ***tunguja, ngogwe*** na ***nyanyamshumaa*** kwa maana kwamba neno moja laweza kuwa kisawe cha neno jingine. Hii pekee ni changamoto kwani kimsingi baadhi ya vitu vinavyotajwa hapa huliwa na vingine haviliwi na kwa baadhi ya watu huaminika kuwa ni sumu. Kwa mifano, ***tunguja*** na ***tura***, ukiwaliza watu wengi wa ukanda wa Pwani hususani kisiwa cha Zanzibar, watakwambia kuwa matunda hayo hayaliwi, na wengine wanasesma ni sumu. Katika kuthibitisha hoja hii, Kamusi ya BAKIZA (2010:406) inafafanua maana ya ***tunguja*** kuwa ni tunda dogo la manjano linalofanana na tungule ambalo haliliwi, na kwamba ***tura*** ni kisawe cha ***tunguja***. Hapa kamusi hii inaweka bayana kuwa tunguja hailiwi. Ukiwaliza baadhi ya watu wa bara, tena wengine wametokea ukanda wa Pwani kama Tanga, watakwambia ***tunguja*** zinaliwa. Ukifuatilia kwa kina makundi haya mawili utabaini kuwa licha ya kutofautiana kwao kwamba tunda fulani linaliwa ama haliliwi utabaini kuwa huenda wanazungumzia vitu tofauti. Yawezekana kundi moja linazungumzia ***tura*** kwa maana ya ***ngogwe*** na jingine linazungumzia ***ngogwe*** kwa maana ya ***tura***. Bila shaka watu hawa wakitaka kuwekana sawa wataamua kurejea kwenye kamusi ya Kiswahili sanifu. Hapa wakifika wanaweza kuchanganyikiwa zaidi kwani ***ngogwe*** imetumika kuwa ni kisawe cha ***tunguja*** na ***tunguja*** imewekwa kuwa ni kisawe cha ***ngogwe***. Hivyo watu hawa wataishia kuulizana iweje kitu kisicholiwa kitumike kuwa ni kisawe cha kitu kinacholiwa?

Pili, kwa baadhi ya watu, ***nyanyamshumaa*** huchukuliwa kuwa ni nyanya za kawaida za kupikia zenye umbo kama mshumaa. Watu wa aina hii ni wengi na wengine ni mionganoni mwa wafanyabiashara wa nyanya. Hawa wanapatikana Bara na Pwani. Watu wengine wanaweza kueleza kuwa ***nyanyamshumaa*** ni jina mbadala la ***ngogwe*** au ***nyanyachungu***. Kamusi ya Kiswahili sanifu kwa upande wake, fasili yake inaonekana kukubaliana na ile ya kundi la pili. Hata hivyo bado inaendelea kuchanganya mambo kwa kuweka ***tunguja*** kuwa ni kisawe cha ***nyanyamshumaa***.

Tatu, kwa watu wengi wanaotoka Zanzibar kwao **tungule** huchukuliwa kuwa ndiyo hizi nyanya tunazotumia kupikia chakula. Kamusi ya Kiswahili sanifu, kwa upande wake inaeleza kuwa **tungule** ni nyanya ndogondogo zenye ukubwa kama kunazi ambazo hutumiwa kuwa ni mboga. Kadhalika, kwa Wazanzibari, neno **mfereji** lina maana ya bomba la maji. Kamusi ya Kiswahili sanifu inafasili **mfereji** kuwa ni mchirizi mkubwa wa maji (taz. k.m. BAKIZA *ishatajwa*:241). Hapa tunaweza kujiuliza maswali kadhaa: Mwanafunzi anayejifunza Kiswahili sanifu kwa kutumia kamusi hii, akikutana na maneno kama haya, kamusi hii itampa msaada kwa kiasi gani? Je, uzoefu anaoupati katika matumizi ya kila siku una athari gani katika matumizi ya Kiswahili sanifu? Ni wazi kuwa maswali haya yataibua changamoto kadhaa zitakazowakabili watumiaji wa Kiswahili sanifu ambao wana uzoefu wa lugha tofauti za kijamii.

Nne, kuna baadhi ya maneno yaliyomo katika kamusi hii ambayo siyo tu kwamba maana zake zinatofautiana na maana za maneno hayo kwenye baadhi ya lugha za kijamii, bali pia ni muhali hata kuyataja mbele ya hadhara. Maneno mengine yanaweza kutajwa bila wasiwasi kwenye lugha za kijamii kwani yanatajaji mambo ya kawaida kama majina ya wanyama lakini maana zake katika Kiswahili sanifu haziruhusu maneno hayo kutajwa hadharani. Haya ni yale maneno yanayotaja viungo vya uzazi ama sehemu za siri. Tazama kwa mfano maneno kama **kinu**, **mboo** na **tembo**. Kamusi ya Kiswahili sanifu inafasili **kinu** kuwa ni chombo cha mti kinachotumiwa kutwangia nafaka na kupondea au kusindikia mafuta, **tembo** linafasiliwa kuwa kwa namna tatu: (i) aina ya mnyama mkubwa wa nchi kavu, mwenye masikio makubwa na mapana, mkonga na pembe mbili mdomoni, (ii) samaki aina ya changu mwenye rangi ya manjano na mstari mweusi katikati, (iii) kileo kinachogemwa kutoka kwenye mnazi, mkoche, mchikichi au mvumo. Msomaji wa kamusi hii ambaye lugha yake ya asili ni Kimachame, au hata kama ni Kiswahili lakini ameletelewa katika jamii ya Wamachame, akikutana na neno **kinu** hatoweza kulitaja hadharani kwani maana yake ni uchi wa mwanamke. Kinyume chake mtu huyu akikutana na neno **mboo** atalitamka bila hofu yoyote kwani kwa mujibu wa kamusi ya Kimashami, neno hili lina maana ya **nyati** (taz. k.m Rugemalira, 2008:46). Kamusi ya Kiswahili sanifu kwa upande wake neno hili lina maana ya uchi wa mwanaume. Kwa mtumiaji wa kamusi hii ambaye lahaja ya Kimakunduchi au Kitumbatu huchukuliwa kuwa ndiyo lugha yake ya kwanza hataweza kutaja neno **tembo** hadharani kwani maana yake pia ni sawa na ile ya **kinu** kwa Wamachame, yaani uchi mwa mwanamke (taz. k.m. Chum, 1994:70).

Baada ya kuangalia mifano hiyo michache tunaweza kujiuliza maswali kadhaa, Je, ni changamoto zipi wanazokabiliana nazo wanafunzi wanaojifunza Kiswahili sanifu zinazosababishwa na msingi walionao katika lugha za kijamii? Je, walimu wanaofundisha Kiswahili katika jamii ambazo hawafahamu lugha za

kijamii za maeneo hayo wanakabiliwa na changamoto zipi? Kamusi ya Kiswahili sanifu ina mchango gani katika kukabiliana na changamoto hizi? Je, lahaja za Kiswahili na lugha za kijamii kwa ujumla vina mchango gani katika uboreshaji wa kamusi ya Kiswahili sanifu na maendeleo ya Kiswahili kwa ujumla? Je, wasanifishaji wa Kiswahili na watengeneza kamusi wana ushirikiano kiasi gani katika kuhakikisha misamiati iliyomo kwenye kamusi ni ile tu iliyosanifishwa na kuwa katika usanifu wa lahaja za Kiswahili, na lugha za kijamii zinashirikishwa ipasavyo?

1.3 Upatanishi wa kisaruifi

Muundo wa nomino katika lugha ya Kiswahili kama ilivyo katika lugha nyingine za Kibantu, umetawaliwa na ngeli za majina. Kila ngeli ina kiambishi chake cha nomino ambacho kinatawala viambishi vinavyorejelea nomino hiyo (Kihore *na wenzie*, 2008:94). Hivyo, ngeli za majina ni nyenzo muhimu kwa mtu anayejifunza lugha ya Kiswahili, akifanikiwa kuzifahamu vema itakuwa hatua nzuri katika kufahamu sarufi ya lugha ya Kiswahili.

Kuna misingi mbalimbali ya kuainisha ngeli za majina katika lugha ya Kiswahili. Kihore *na wenzie* (weshatajwa:95) wameainisha misingi mitano ambayo ni: msingi wa kutumia viambishi vya nomino, msingi wa kutumia jazi ya viambishi vya umoja na wingi, msingi wa kutumia upatanishi wa kisaruifi, msingi wa kutumia kiambishi cha nomino na kiambishi cha upatanishi wa kisaruifi, na msingi wa kutumia dhana za kimaana. Ni kutoptera na umuhimu huu, kamusi ya Kiswahili-Kiingereza ikaandaliwa kwa kuzingatia pia upatanishi wa kisaruifi wa ngeli za majina.

Kwa kuzingatia kuwa hivi sasa matumizi ya lugha ya Kiswahili yamepanuka kwa kiasi kikubwa, kuna umuhimu wa kuongeza baadhi ya taarifa muhimu katika kamusi ya Kiswahili sanifu, ili kuwapa unafuu watumiaji wa kamusi hii kujifunza Kiswahili kwa urahisi. Taarifa hizi ni pamoja na etimolojia ya maneno na upatanisho wa kisaruifi. Hata hivyo, pamoja na umuhimu wa kuwa na upatanishi wa kisaruifi katika kamusi hii, zoezi hili linaweza kukabiliwa na changamoto kadhaa. Miogoni mwa changamoto hizo ni namna ya kupata kigezo cha kuingiza upatanisho wa kisaruifi. Je, tuzingatia mofolojia ya kitomeo kinachohusika au maana zinazopatikana katika kitomeo hicho? Hoja hii inatokana na ukweli kuwa kitomeo kimoja kinaweza kuwa na maana zaidi ya moja na maana hizo zikawa katika ngeli tofauti. Tazama kwa mfano neno **ghazi** na **dungumaro**. Kamusi ya Kiswahili sanifu inatoa fasili tatu za **ghazi** kama ifuatavyo: (i) vita (ii) mpiganaji, shujaa (iii) hewa ya mvuke. Ukichunguza fasili zote tatu za **ghazi** utabaini kuwa kila moja iko katika ngeli tofauti. Kadhalika neno **dungumaro** limepewa fasili tatu kama ifuatavyo: (i) namna moja ya pepo mbaya (ii) ngoma inayotumiwa kuwafukuza pepo wa namna hii (iii) kitu chochote

kizito na kikubwa sana. Ukizichunguza fasili zote tatu za *dungamaro* pia utabaini kuwa kila moja imo katika ngeli tofauti. Hapa tunapaswa kujiuliza maswali mbalimbali. Je, upatanisho wa kisarufi uzingatie maneno yanayohusika bila kujali fasili zilizopo? Tukizingatia maneno hayo (*ghazi* na *dungumaro*), upatanisho wa kisarufi utakuwa i-zi-, Je, ni sahihi, kwa mfano, kusema *ghazi* imekuja tukiwa na maana ya mpiganaji amekuja? Kwa kufanya hivi, hatuwezi tukajikuta pia tukisema *kipofu kimekuja* badala ya *kipofu amekuja*? Je, kama tukiamua kila fasili kuipa upatanisho wake wa kisarufi, ni changamoto zipi tutakazokabiliana nazo?

TUKI (2001) katika kamusi yake ya Kiswahili-Kiingereza wamebainisha pia ngeli za majina. Ubainishaji wa ngeli za majina katika kamusi hii umejikita katika upatanisho wa kisarufi baina ya nomino na kitenzi viwapo katika sentensi ya Kiswahili. Hata hivyo kuna baadhi ya vidahizo kama vile *dungumaro* ambavyo havijawekewa viambishi vya upatanisho wa kisarufi. Suala hili yawezekana limefanywa kwa makusudi kabisa kwa kuhofia changamoto iliyobainishwa hapo juu. Kwa maneno kama *ghazi* wamekabiliana na changamoto iliyoelezwa hapo juu kwa kuyaingiza kama homonimu ambapo namba za kipeo zimetumika katika kutofautisha kidahizo kimoja na kingine. Homonimu katika kamusi ya Kiswahili sanifu imeelezwa kuwa ni neno lenye maana mibili au zaidi ambazo zinatofautiana kabisa: kwa mfano *kaa* (la moto), *kaa* (kitako) na *kaa* (mnyama). Hapa pia tunaweza kujiuliza swalí moja la msingi, hivi neno *ghazi* kwa maana ya *vita* na *mpiganaji au shujaa* linakidhi kigezo cha kuingizwa kama homonimu? Je, maana hizi hazihusiani? Hivyo basi, ni dhahiri kuwa njia yoyote itakayotumika mionganî mwa hiso zilizotajwa hapo juu inaweza kuibua changamoto kwa msomaji wa kamusi hii.

1.4 Dhana ya umoja na wingi

Wakati mwingine katika mazungumzo ya kila siku watu huweza kubishana kutohana na kutofautiana kimtazamo kuhusu dhana ya umoja na wingi. Panapotokea kutolewana watu hawa wanaweza kuchukua kamusi kwa lengo la kuziweka sawa tofauti zao. Panaweza kuwa na watu, kwa mfano, wanaobishana kuhusu umoja na wingi wa *shule*, baadhi wakisema *shule* ni *shule* iwe umoja au wingi, wengine wakisema wingi wa *shule* ni *mashule*. Ili kuweza kufikia muafaka wa suala hili wataangalia neno *shule* katika kamusi ya Kiswahili sanifu na kuona namna ilivyobainisha wingi wake. Katika utangulizi kamusi hii inaelezwa kuwa majina yaliyoingizwa kuwa ni vitomeo ni yale ya umoja na wingi wake umebainishwa kwa kuwekewa kiambishi cha wingi katika mabano, mfano *jembe* (ma-) na *kitambulisho* (vi-). Pia kuna maneno yenye umbo lisilo la kawaida ambayo badala ya kuwekewa kiambishi cha wingi, huwekwa neno zima

katika mabano. Maneno haya ni pamoja na *jino* (meno), *jiwe* (mawe) na *jicho* (macho).

Majina ambayo wingi wake haujabainishwa iwe ni kwa kiambishi awali au kwa neno zima, maana yake ni kuwa maneno haya yanatumia umbo lilelile iwe ni kwa umoja au kwa wingi. Maneno haya ni pamoja na *shule*, *hospitali*, *serikali* n.k. Hata hivyo kuna changamoto inayoweza kujitokeza katika ubainishaji wa maneno haya. Kuna maneno kama *nyungu*, fasili yake tayari imekwishaelezwa kwenye chungu, hivyo fasili iliyotolewa hapa ni marudio ya kitu ambacho kilikwishaelezwa huko nyuma. Maneno mengine yanaingizwa na kusemwa ni wingi wa neno fulani bila kutoa fasili; maneno haya ni pamoja na *nyimbo* (wingi wa wimbo), *kucha* (wingi wa ukucha) na *nyenzo* (wingi wa wenzo). Hapa tunaweza kuijiliza maswali kadhaa: Je, kuna kanuni yoyote iliyowekwa katika kubainisha dhana za umoja na wingi katika kamusi ya Kiswahili sanifu? Kama ipo imefuatwa barabara? Je, kuingiza neno na kisha kusema ni wingi wa neno fulani huu siyo uradidi? Kama ni uradidi, una dhima gani? Maneno kama *wimbo* na *wenzo* ukiangalia umoja wake utakuta ile kanuni ya kubainisha wingi wake imezingatiwa. Sasa kulikuwa na sababu gani nayo kuingizwa kama vitomeo? Majina mengine licha ya kamusi kubainisha kuwa hayana wingi, lakini watumiaji wa Kiswahili wanaonekana kutokubaliana na kanuni hiyo. Ukiangalia maneno kama *saa* na *shule* kwa mfano, kamusi inaonesha kuwa maneno haya hayana tofauti kati ya maumbo yake ya umoja na wingi. Watumiaji wengi wa Kiswahili, wakiwemo waandishi wa habari wamekuwa wakiweka kiambishi awali *ma-kuonesha* wingi wa *saa* na *shule* na hivyo kuwa na maumbo ya wingi ambayo ni *masaa* na *mashule*. Hii ni changamoto kwa wasanifishaji wa Kiswahili na waandaaji wa kamusi ya Kiswahili sanifu. Makundi haya hayana budi kukaa pamoja na kuweka mikakati madhubuti huku wakizingatia kuwa wao wana dhima kubwa sana katika harakati za kukuza lugha ya Kiswahili. Wakiitumia vema nafasi yao watawasaidia watumiaji wa Kiswahili, wakiitumia vibaya nafasi yao watawapotosha watumiaji wa Kiswahili sanifu na lugha ya Kiswahili kwa ujumla.

1.5 Uingizaji wa majina ya maeneo

Kwa kuwa kamusi ya Kiswahili sanifu ni hazina kwa maendeleo ya lugha ya Kiswahili, kamusi hii imeweza pia kubainisha baadhi ya maeneo yanayohusika na maendeleo ya Kiswahili. Maeneo hayo ni pamoja na Pemba na Unguja. Kamusi pia, kwa kiasi fulani, imefanikiwa kutoa fasili ya lahaja mbalimbali za Kiswahili na kueleza mahali zinapozungumzwa. Hata hivyo, msomaji wa kamusi hii anaweza kuhoji juu ya kanuni iliyotumika kuingiza majina ya maeneo katika kamusi. Je, ni kutokana na umaarufu wa eneo hususani katika historia ya Kiswahili? Kama ndiyo, vipi maeneo mengine kama Kilwa, Bagamoyo, Mafia na mengine mengi? Ukiangalia kwa haraka haraka unaweza kujenga hoja kuwa

majina haya yameingizwa kwa kuwa yanataja maeneo zinamozungumzwa lahaja za Kiswahili. Ingawa hili pia halitatupatia jibu muafaka kwa tatizo letu, kwani kuna maeneo mengine mnamoszungumzwa lahaja za Kiswahili zilizotajwa humu na hayajabainishwa katika kamusi hii. Maeneo hayo na lahaja zake katika mabano ni kama vile Tanga (Kimtang'ata) na Kilwa (Kimgao). Hapa pia hatuna budi kuwa na kanuni zinazotuongoza katika kuingiza majina ya maeneo kwenye kamusi hii na kuzifuata kanuni hizo. Kutokuwa na kanuni au kuweka kanuni na kushindwa kuzifuata kutasababisha kuibua changamoto nyingi kwa wasomaji wa kamusi ya Kiswahili sanifu.

2.0 Mapendekezo ya Namna ya Kukabiliana na Changamoto hizo

Kwa kuwa lengo la kuandaa kamusi ni kuwasaidia watumia lugha wawe na matumizi sahihi ya lugha inayohusika bila kuzua tatizo la kimawasiliano, yafuatayo ni mapendekezo ya kukabiliana na changamoto zilizotajwa hapo juu.

Kwanza, kwa kuwa nchi za Afrika Mashariki zimeamua kuanzisha tena ushikiriano katika nyanja mbalimbali, ikiwemo elimu, na kwa kuwa lugha ya Kiswahili imepewa fursa kubwa ya kutumika katika mawasiliano, ni vema basi kukawa na baraza moja litakaloratibu matumizi sanifu ya lugha ya Kiswahili kwa nchi zote wanachama. Hata hivyo, kabla ya kuwa na baraza la pamoja ni vema kila nchi mwanachama ikawa na baraza lake litakalohusika na usanifishaji wa maneno katika nchi inayohusika na baadaye ndipo waweze kukaa pamoja na kujadili namna ya kuyasanifisha maneno hayo kwa kuzingatia mahitaji ya Jumuiya. Mabaraza ya nchi wanachama yanaweza kupewa jina la mabaraza ya majimbo na baraza la pamoja kuwa baraza mama litakaloratibu mabaraza ya majimbo.³ Kwa kufanya hivi tutakuwa na hazina kubwa ya maneno ya Kiswahili yaliyosanifishwa na pia tutafanikiwa kuujenga na kuulinda umoja wetu kuititia katika lugha yetu adhimu ya Kiswahili.

Pili, ni vema wakati wa kusanifisha maneno ya Kiswahili tukazihusisha pia lahaja za Kiswahili na lugha za kijamii kadiri itakavyowezekana. Kwa kufanya hivyo tunaweza kupanua fasili zetu na kuongeza idadi kubwa ya misamiati iliyosanifiwa. Katika lahaja nyingi za Kiswahili kuna maneno mengi yanayopatikana pia katika Kiswahili sanifu huku yakiwa na maana tofauti. Maana hizo zinaweza kuchunguzwa ili kuona kama kuna uwezekano wa kuongeza polisemia katika kamusi ya Kiswahili sanifu pale itakapobidi. Hali hii itasaidia kwa kiasi fulani kuingiza hazina kubwa ya msamiati wa lahaja katika Kiswahili sanifu hasa ukizingatia kuwa lahaja nyingi za Kiswahili zimo hatarini kutoweka.

³ Hivi karibuni wakuu wa nchi wanachama wa Jumuiya ya Afrika Mashariki wameridhia pendeleko la kuundwa kwa Kamisheni ya Kiswahili ya Afrika Mashariki na makao yake makuu yamependelekezwa kuwa Zanzibar. Huu pia unaweza kuwa mwanzo mzuri wa kuwa na umoja katika maendeleo ya lugha ya Kiswahili katika Jumuiya ya Afrika Mashariki.

Kuhusu suala la fasili na uwekaji wa visawe vya maneno kama *tunguja, ngogwe, tura, nyanyamshumaa* na *nyanyachungu*, utafiti wa kina haunabudi kufanyika, tena kwa kuwashirikisha watumiaji na wazalishaji wa mazao haya. Hata hivyo, wakati wa kufanya utafiti huu ni muhimu tukazingatiā kuwa watu hawa wanaofanyiwa utafiti wanatofautiana kiutamaduni, hivyo yawapasa kuwa makini sana katika suala hili.

Tatu, ni muhimu kuwa na kanuni zitakazoelewaka bayana wakati wa kuingiza taarifa mbalimbali katika kamusi. Taarifa hizo ni pamoja na umoja na wingi, ngeli za majina na majina ya mahali na lahaja mbalimbali.

Nne, kwa kuwa hii ni kamusi ya Kiswahili sanifu, ni vema, kadiri itakavyowezekana, maneno yanayoingizwa humu yawe sanifu. Maneno ambayo siyo sanifu yanaweza kusubiri hadi hapo yatakaposanifishwa ndipo yaingizwe katika kamusi ya Kiswahili sanifu. Hata hivyo, baadhi ya maneno yana maana zaidi ya moja na maana nyingine huelezwa kuwa si rasmi. Hapa haina maana kuwa neno zima inabidi litoke bali hizo maana zinazosemwa kuwa si rasmi ndizo zinazopaswa kuchunguzwa vema.

3.0 Hitimisho

Changamoto zilizojadiliwa hapo juu kuhusu kamusi ya Kiswahili sanifu ni chache tu mionganoni mwa nyingi zilizopo. Tunaweza pia kuangalia changamoto nyingine kama namna ya kushughulikia unominishaji, vitenzi mara dufu, msimamo juu ya kiambishi awali ji- kwa maana zake zinatabirika, muafaka wa matunda ya unyambulishaji, kutoa maelezo ya misemo na nahau n.k. Tunaweza pia kuhusisha lugha nyingine katika kuangalia changamoto zinazoweza kuwakabili watu wenye asili ya lugha hizo pale wanapojifunza Kiswahili. Suala la msingi hapa ni kwamba makala haya ni kichocheo tu kwa watu wengine kuweza kupitia kamusi zetu na kutoa maoni ili ziweze kuboreshwa na kuwa na manufaa kwa watumiaji wake.

MAREJEO

- BAKIZA (2010). *Kamusi la Kiswahili Fasaha*, Nairobi: Oxford University Press
- Chiragdini, S. & M. Mnyampala (1977). *Historia ya Kiswahili*, Nairobi: Oxford University Press
- Chum, H. (1994). *Msamiati wa Pekee wa Kikae*, Uppsala- Sweden: Helsinki University Printhouse
- Kihore na wenzie (2008). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*, Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
- Massamba, D.P.B. (1989b). "An Assessment of the Development and Modernization of the Kiswahili language in Tanzania" katika Coulmas, F (mh.) *Language Adaptation*.Cambridge: Cambridge University Press, uk.60-78
- Massamba, D.P.B. (2002). *Historia ya Kiswahili 50 BK hadi 1500BK*. Nairobi: The Jomo Kenyatta Foundation
- Massamba, D.P.B. (2005). "Ushirikiano: Muhimili wa TUKI katika kukuza na kuendeleza Kiswahili", katika J.S Madumla na Y.M Kihore, (wah.) *Jarida la Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
- Mkude, D.J. (2005). *The Passive Construction in Swahili*, Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa
- Msanjila na wenzie (2009). *Isimujamii : Sekondari na vyuo*, Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
- Mulokozi, M. (2005). "Miaka 75 ya Taasisi ya Uchunguzi (1930-2005)", katika Madumula J na Kihore, Y (wah.) *Jarida la Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili*, Dar es Salaam, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
- Rugemalira, J. M. (2008). *Kamusi ya Kimashami- Kiingereza- Kiswahili*, Dar es Salaam: Mradi wa Lugha za Tanzania, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam
- TUKI., (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. (Toleo la Pili) Nairobi: Oxford University Press
- Whiteley, W. (1969). *Swahili: The Rise of a National Language*, London: Methuen & Co. Ltd.